

BALOGH GERGŐ

Szerelm, szexualitás és házasság modern viszonya Magyarországon a századforduló tanácsadó könyveinek, lexikonjainak és iskolai tankönyveinek perspektívájából*

A B S Z T R A K T

Tanulmányomban a szerelemtől való beszéd modern formációinak kialakulását elsősorban három nem irodalmi, a szerelemtől alkotott elképzeléseket a társadalmi modernitás szerkezetében megalkotó diskurzus irányából vizsgálom. A 19. század második feléből, valamint a 20. század első feléből származó tanácsadó könyvek, lexikonok és iskolai tankönyvek itt színre vitt diskurzusanalízise ekként azokhoz a kulturális indexekhez nyújt hozzáférést, amelyek a szerelmi költészetben megszólított kedveshez szóló, valamint a szerelemtől való irodalmi beszédet környezték, és amelyek viszonyában, habár ez túlmutat jelen tanulmány célkitűzésein, a későbbiekben elgondolhatóvá válhat, miben áll az irodalmi modernség szerelmi beszédmódjainak sajátossága, vagy másfelől nézve a szerelem modern irodalmi prezentációjának társadalmi funkciója. A szöveg négy nagyobb egységből áll. Ezek közül az első (1) a romantikus szerelem fogalmát mint történeti és elméleti problémát körvonalazza, a második (2) eredeti magyar nyelvű lexikonok alapján kísérel meg felvázolni a szerelem fogalmát érintő lényeges pontokat, a harmadik (3), és egyben terjedelmileg legnagyobb egység az eredeti magyar nyelvű tanácsadókönyvek és – a releváns korpusz mérete miatt – kisebbrészt az iskolai tankönyvek közvetítette normatív tudás szerkezetének vizsgálatán keresztül, amíg a negyedik (4) szakasz Nagy Endre *Szerelmesek kalauza* című művének elemzésével kísérel meg bemutatni a szerelemnek a társadalmi modernitás szerkezetében létesített pozícióit. A tanulmány a szerelemtől való beszédet, az első egység belátásai alapján, egy komplex összefüggérendszerben, mindenekelőtt a házasság és a szexualitás viszonyában tárgyalja.

(1) A romantikus szerelem mint történeti probléma

„Ha eldobod egykor az özvegyi fátyolt, / Fejfámra sötét lobogóul akaszd, / Én feljövök érte a síri világból” – olvashatjuk Petőfi Sándor *Szeptember végén* című versének ígéretét,¹ mely éppannyira értelmezhető a szerelem halhatatlanságának tanúságtéte-

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. A projekt a modern magyar szerelmi költészet formációival foglalkozik, jelen tanulmány ennek kultúrtörténeti dimenziójához szól hozzá.

¹ A Petőfi-idézetek forrása: PETŐFI Sándor *Összes versei*, szöveggond., utószó KERÉNYI Ferenc, Osiris, Budapest, 2004².

leként, mint az ebből a halhatatlanságból kibontakozó fenyegetésként, amely a tovább élő özvegyet örökre a szellemek világához, a szerelem szelleméhez láncolná. A halott, akit a megszólítottához fűződő viszonya, szerelme vitalizál, eszerint képes közlekedni az élők és a holtak világa között. Elvisz valamit, és ezáltal nyomot hagy, özvegye tudára hozza fájdalmát, amit éppen ő okoz és ő is enyhít, hiszen ő az, aki a könnyeket megindítja és a szívet felsebzi, ahogy ő szolgáltart eszközt is e problémák tüneti kezeléséhez. A beszélő tehát a szerelem által, annak megtestesüléseként él tovább, de csak azért, hogy szenvedjen, és e szenvedésről hírt adjon, ezáltal szembesítve a másikat könnyelmű továbblépésének fájdalmas árával („Ki könnyedén elfeledéd hivedet”). Szenvédése, akárcsak szerelme, végtelen mértékű, egész lényét kitölti, immár az időbeli és térbeli kötöttségektől független módon („Még akkor is, ott is, örökre szeret!”). A végtelen, halhatatlan szerelem végtelen mértékű szenvedéssel jár, amint felbomlik a szerelmi viszony exkluzivitása,² amelynek ideáját Petőfi formabontó módon a házastársi viszonyba integrálja, egyesítve egymással a szerelem és a házasság tartományait. A szerelemnek a házasságon belülré kerülése korántsem Petőfi találmánya, hanem egy, a kor Európájában jellegzetesnek tekinthető eszmétörténeti változás, a romantikus szerelmi viszony tematizálásának egyik legfontosabb ismertetőjegye: a 19. századtól a romantikus szerelem egyre inkább a házasság feltételévé és motorjává, szerves részévé válik,³ hogy aztán a 20–21. században, elmúltával, akárcsak a sok tekintetben a házasság mintájára szerveződő, ám házasságon kívüli kapcsolatok esetében (például: „Utoljára még elmentem volt szeretőmhöz [...] Végleg elbucsúztunk, már nem szeretem” – Karinthy Frigyes: *Nihil*),⁴ egyúttal annak felbomlasztója is legyen.

„Kettős teher / s kettős kincs, hogy szeretni kell” – írja József Attila a *Nagyon fájban*.⁵ Kell hogy legyen szerelem, hiszen a romantikának a modernségben is ható ideológiája szerint nélküle nem tapasztalható meg – akár negatív irányban is – a szubjektivitás minden lehetősége, és így a rész nem válhat egésszé.⁶ Mint Nagy Endre írja, egy régi hagyomány folytatójaként, 1934-ben: „A szerelem: az a törekvés, hogy két fél-ember egy egésszé egyesüljön.”⁷ Niklas Luhmann a romantikus szerelem és

² Ez akár a szubjektivitás egységének megbomlásaként is értelmezhető, lásd ehhez: BOROS Gábor, *A szeretet/szerelm filozófiája*, ELTE Eötvös, Budapest, 2014, 226–227.

³ „A 19. században átengedték a házasságkötés jogait a romantikus szerelemnek, és ez persze szelektíven befolyásolta azt, amit »romantikusként« értékelték vagy megköveteltek. A szerelem lett a partnerválasztás kizárólagos-legitim alapja, így aztán ki kellett szűnni a szenvedélynek eme fenyegető, léte veszélyeztető, életet-halált mérlegre tevő momentumait. Megmarad a rajongó szenvedély iránti intézményesített megértés és egy olyan feltételezés, hogy e szerelem a házassági szándék valamiféle tesztje és egyfajta ígéret a boldogságra. Most minden generáció újból családot alapít.” Niklas LUHMANN, *Szerelm – szenvedély. Az intimitás kódolásáról*, ford. BOGNÁR Virág, József Könyvek, Budapest, 1997, 186. Ennek megjelenéséhez: Uo., 147. Lásd ehhez még: IRVING SINGER, *The Nature of Love. 2. Courtly and Romantic*, The University of Chicago Press, Chicago–London, 1984, 301.

⁴ Az idézet forrása: KARINTHY Frigyes *Összegyűjtött versei*, s. a. r. KÖRIZS Imre, Magvető, Budapest, 2017.

⁵ Az idézet forrása: JÓZSEF Attila *Összes versei. 1927–1937*, s. a. r. STOLL Béla, Balassi, Budapest, 2005².

⁶ VÖ. FÖLDÉNYI F. László, *Melankólia*, Akadémiai, Budapest, 1992², 207.

⁷ NAGY Endre, *Szerelmesek kalauza*, Nyugat, Budapest, [1934], 19. (A kiemelést elhagytam – B. G.) Lásd még: KALOCSA Róza, *Az illem könyve. A művelt ízlés és tapintatos modor az élet különböző viszonyai-ban. A családi és társadalmi életben követendő illem-szabályok kézikönyve*, Révai Testvérek, Budapest, 1884, 159.,

szubjektivitás viszonyát elemezve arra mutat rá, hogy „a szerelmes mindig önmagára is utal, mikor odafordul a másikhoz”,⁸ ami egyszerre hozza létre a szerelmi szubjektivitás önreferens struktúráját (a szerelmes szerelmesként ismeri fel magát), valamint a szerelem reflexív vizsgálatának igényét, amiből a szerelem autonóm affektusként emelkedik ki: a szerelem önálló törvényeket teremt, amelyek meghatározzák az ebbe a viszonyba való belépés feltételeit – utat engedve a találkozások véletlenjeinek –,⁹ valamint az ebben a viszonyban felvehető pozíciókat, és ezáltal a szubjektivitás formális struktúráit is.¹⁰ A romantikus szerelem abszolút műveleti zártsággal rendelkezik, és éppen ezért abszolút módon nyitott: mindenki számára elérhető, aki elfogadja a szabályokat,¹¹ melyek formát adnak neki, és nem erőltethetők rá olyan elvek, amelyek hozzá képest külsődlegesek (például erkölcsi, jogi, politikai). A romantikus szerelem nem tűri a külső beavatkozást, sőt még méltósága feladására is szükségszerűen rákényszeríti a szerelmest.¹² Erre mutat rá Vajda János is, amikor 1882-ben egy, a méltóság fogalmának szentelt szócikkben az alábbiakat írja: „Méltóság. Gyakran használt szó minden egyéb téren, kivéve a szerelmet, mert abban – nem létezik[ik].”¹³

Alain Badiou szerint a szerelemre napjainkban két nagy veszély leselkedik. Ezek a „biztonsági fenyegetésben”, valamint a szerelem jelentőségének tagadásában állnak. Amíg a biztonsági fenyegetés a kapcsolatok tervezhetővé válásában keresendő, amely a lehetséges partnerek (online) kiszűrésének lehetőségén és általában az automatizált párkeresés – az elrendezett házasság praxisait megidéző – térhódításán alapszik, addig a szerelem jelentőségének tagadása azt csupán a hedonista élvezetek egy lehetséges, ám még csak nem is kitüntetett megélési módjaként prezentálja. Az interperszonális „biztonság” és az élvezeti „komfortzóna” kialakításának tendenciái ezáltal együttes módon erodálják a szerelem – romantikus ideológián túlmutató – ideáját.¹⁴ A szerelem ezek felől a tendenciák felől nézve ugyanis egy olyan termékké válik, amely gond nélkül simul bele a fogyasztói társadalom logikájába, hiszen stabilizálja a vágyat kitermelő és elcsitító szubjektivitás középponti helyzetét, az identitás és

⁸ LUHMANN, I. m., 172.

⁹ Vö. Uo., 20, 173, 177, 181.

¹⁰ Roland Barthes épp ezt igyekszik feltérképezni: „Ha úgy tetszik, egy portrét szeretnék felvázolni; de ez a portré nem lélektani, hanem szerkezeti: a beszéd helye tárul fel általa: annak a valakinek a helye, aki magában beszél szerelmesen, szemben a Másikkal (a szeretett lénnyel), aki meg sem mukkan.” Roland BARTHES, *Egy szerelmenyelv töredékei*, ford. ALBERT Sándor, Atlantisz, Budapest, 2016, 15.

¹¹ Simon May amellet érvel, hogy a szeretet keresztény tradíciója a vallás életszervező elvének visszaszorulása után csak még erőteljesebben határozza meg annak elgondolhatóságát, három abszolút tulajdonság tételezésével: a szeretet feltétlen, örök és önzetlen. Lásd SIMON MAY, *Love. A History*, Yale UP, New Haven – London, 2011, 238. A szeretet fogalmának e kulturálisan kódolt jegyei a szerelem elgondolhatóságát is befolyásolják, amennyiben ez utóbbit az előbbi egy sajátos formájaként értelmezzük. Ehhez lásd: FÖLDÉNYI, I. m., 194.

¹² Vö. Giorgio AGAMBen, *Ami Auschwitzból marad. Az archívum és a tanú. Homo Sacer III.*, ford. DARIDA Veronika, Kijárat, Budapest, 2019, 59–60.

¹³ V[AJDA] J[ános], *A szerelem szótára és kalauza. Szólamok, kifejezések, bókók; történelmi, hitregei adalékok általán; a szerelemre vonatkozó ismeretek gyűjteménye; annak különféle viszonyira alkalmazott levelezési mintákat és a házasságra vonatkozó életelveket, tanácsokat tartalmazó függelékekkel*, Athenaeum, Budapest, 1882, 97. (A kiemelést elhagytam – B. G.)

¹⁴ Alain BADIOU – Nicolas TRUONG, *In Praise of Love*, ford. Peter BUSH, *Serpent's Tail*, London, 2012, 8–10.

differentia, az én és másik közötti viszonyban mindenkor az előbbi kiindulóponttá téve.¹⁵ A Badiou gondolataihoz is kapcsolódó, a szerelem kortárs ügyét illetően rendkívül borúlátó Han Byung-Chul is a szerelmi komplexitásnak a kapitalista piacgazdaság általi felemésztéséről ír: „A neoliberalizmus a maga gátlástalan én- és teljesítménykésztetéseivel olyan társadalmi berendezkedés, amelyből Erősz egészen eltűnt. [...] A neoliberalizmus [...] Erősz-t a szexualitással és pornográfiával helyettesíti.”¹⁶ Habár a magam részéről azt gondolom, hogy Han helyzetértékelése túlságosan is egyoldalúvá teszi a szerelem és szexualitás kultúrtörténete, valamint a gazdasági-társadalmi viszonyok közötti bonyolult összefüggésrendszert, és emellett nem számol a „nem-egyidejűségek egyidejűségének” történeti mintázataival,¹⁷ abban egyetértek a fent idézett gondolkodókkal, hogy napjainkban a szerelem elgondolhatóságának egy nagy paradigmája kimerülni látszik.¹⁸

A romantikus szerelem ideológiájának megrendülése történeti távlatba helyezve egy viszonylag rövid, körülbelül két évszázados korszakot látszik berekeszteni. Ebben a korszakban a szexualitás, a szerelem és a házasság (vagy a házasság mintájára megképzett intim kapcsolatok köre), méghozzá egyre erősödő mértékben – egészen a házasságra lépés egyéni értékvalasztással való átalakulásáig, és ezzel párhuzamosan, társadalmi szerepének részleges eljelentéktelenedéséig –, fúziót alkot.¹⁹ A modernitás e fúziója a házasságot egy egyszerre racionális²⁰ és irracionális intézményként teszi elképzelhetővé. Mivel a házasságon belüli szexualitás szerepének növekedése, mint Michel Foucault rámutat, már a 17. században megkezdődik,²¹ az ehhez a kötéshez a 19. századtól többirányú módon hozzárendelődő szerelem egy olyan átfogó biopolitikai paradigmának lesz a része, amelynek – jogi, etikai, politikai, medikális és művészeti – diskurzusai a férfiak és a nők közötti kapcsolatok normatív perspektívájából az emberek közötti intim viszonyokról való beszéd minden formáját magukban foglalják és reprezentálják. Ezek a diskurzusok különböztetik meg egymástól, osztályozzák, hierarchizálják, szabályozzák és ellenőrzik az előbbi viszonyok összes, a korban elképzelhető megvalósulási módját. A szexualitás, szerelem és házasság hármas kötésében létrejövő biopolitikai egység, ahogy Anthony Giddens kiemeli, a 19. századtól kezdve ráadásul bizonyos értelemben megkettőzi a család struktúráját,

¹⁵ Vö. Uo., 22.

¹⁶ Byung-Chul HAN, *Erősz haldoklása*, ford. CSORDÁS Gábor, Typotex, Budapest, 2022, 49, 69.

¹⁷ Reinhart KOSELLECK, *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*, ford. SZABÓ Márton, Atlantisz, Budapest, 2003, 150.

¹⁸ Ennek költészettörténeti dimenziójához lásd: BALOGH Gergő, *Varázstalanul. Vázlat a kortárs szerelmi költészet egy szólamáról*, *Studia Litteraria* 2022/3–4., 20–28.

¹⁹ Ez ugyanakkor nem általános, sokkal inkább nyugati jelenség: Stephanie COONTZ, *Marriage, a History. How Love Conquered Marriage*, Penguin Books, London, 2005, 18. A házasság intézményének megrendüléséhez, az Egyesült Államok kontextusában: Uo., 263–280. A fenti hármas kötéshez az angol irodalom kontextusában: Mary EVANS, *Love. An Unromantic Discussion*, Polity, Cambridge–Oxford–Malden, 2003, 28, 36–38.

²⁰ Ennek vallási karakteréhez: Max WEBER, *Religious Rejections of the World and their Directions = From Max Weber, Essays in Sociology*, ford., szerk. H. H. GERTH – C. Wright MILLS, Oxford UP, New York, 1946, 349.

²¹ Vö. Michel FOUCAULT, *A szexualitás története I. A tudás akarása*, ford. ÁDÁM Péter, Atlantisz, Budapest, 2014, 117.

mivel „a férjek és feleségek egyre növekvő mértékben egy közös érzelmi vállalkozás résztvevőiként váltak elgondolhatóvá, amelynek még a gyermekeik iránti kötelezettségekkel szemben is elsőbbsége van”.²² Ebben az összefüggésrendszerben a családról – mint gazdasági²³ és szeretetközösségről – való beszéd tehát egyre inkább elképzelhetetlenné válik anélkül, hogy a klasszikus családmódellet magját, vagy egy ideillőbb metaforával: élő szívét alkotó ágensek érzelmi, intellektuális és/vagy testi viszonyát is tematizálná.

(2) Lexikonok a szerelem fogalmáról

A szerelemről való beszéd kulturális szempontból leginkább reprezentatív – hiszen a tudást definitív igénnyel intézményesítő – módját a lexikonok, enciklopédiák szócikkei nyilvánítják ki. Ezek a források nem csupán azzal lehetnek sokatmondók, hogy valamiről valamilyen módon beszélnek, hanem azáltal is, ha valamiről nem beszélnek. „Minden fogalom – írja Reinhart Koselleck – a lehetséges tapasztalatok és a gondolható elméletek horizontját jelöli ki, s egyúttal határait is megvonja”.²⁴ Az 1859 és 1876 között megjelent *Egyetemes Magyar Encyclopaedia* például eligazít ugyan abban, hogy mi is az a szem vagy éppen a szén,²⁵ ugyanakkor nem veszteget szót sem a szeretet, sem pedig a szerelem meghatározására, ami akár azt is jelezheti – bár az effajta következtetésekkel nem árt óvatosan bánni –, hogy az enciklopédia kötetait kiadó Szent-István Társulat horizontján ekkoriban ezek vagy nem tűntek meghatározásra szoruló/érdemes dolgoknak, vagy esetleg – legalább részben – kerülendő témának számítottak. Hasonló a helyzet *A Franklin kézi lexikona*, az *Uj lexikon* és az *Uj Idők lexikona* esetében is,²⁶ amelyekből szintén kimaradt a szerelem/szeretet szócikke.

Az 1879 és 1885 között kiadott *Magyar Lexikon* ezzel szemben önálló szócikket szentel a szerelemnek, amely egyrészt, érdekes módon, a szeretetet (például rokoni szeretet) a szerelem egy altípusának minősíti, másrészt viszont megkülönbözteti egymástól a „nemi” és a „plátói” szerelmet, a karteziánus dualizmus mintájára a test és a lélek, a fizikai vágy és a szellemi „rokonszenv” differenciáját írva a szerelem szerkezetébe.²⁷ Az 1931 és 1933 között kiadott *Katolikus lexikon* teológiai alapokon nyugvó meghatározása szeretet és szerelem viszonyát pont fordítva mutatja be, a szerelmet a szeretet egy extrém formájaként („érzelmi hevesség”-ként) meghatá-

²² Anthony GIDDENS, *The Transformation of Intimacy. Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*, Stanford UP, Stanford, 1992, 26.

²³ Ezt nevezte Max Weber a klasszikus házközösség egyik alapjának: Max WEBER, *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai* 2/1., ford. ERDÉLYI Ágnes, Közigazgatási és Jogi, Budapest, 1992, 59.

²⁴ KOSSELLECK, I. m., 136.

²⁵ Vö. *Egyetemes Magyar Encyclopaedia*, XIII., szerk. TÖRÖK János, Athenaeum, Budapest, 1976, 102; 103.

²⁶ Vö. *A Franklin kézi lexikona*, III., Franklin Társulat, Budapest, 1912; *Uj lexikon. A tudás és a gyakorlati élet egyetemes enciklopédiája* 6 kötetben, VI., szerk. DORMÁNDI László – JUHÁSZ Vilmos, Dante-Pantheon, Budapest, 1936; *Uj Idők lexikona*, XXI–XXII., Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt. Kiadása, Budapest, 1941.

²⁷ *Magyar Lexikon. Az egyetemes ismeretek encyklopaédiája*, XV., szerk. SOMOGYI Ede, Gerő Lajos Kiadóhivatala, Budapest, 1884, 186.

rozva.²⁸ Az 1892-ben napvilágot látott *Az Athenaeum kézi lexikonában* érdekes megoldásra figyelhetünk fel: a *szerlem* szócikket kizárólag költői alkotásokból vett idézetek alkotják (Kisfaludy, Petőfi, Arany, Vajda, Dalmady),²⁹ amiből arra lehet következtetni, hogy a lexikon megalkotói a fogalmat levezethetőnek tartották annak esztétikai színre viteléből, törésmentes kapcsolatot feltételezve élet és irodalom között. A kor leghíresebb és legnagyobb szabású enciklopédikus műve, az 1893 és 1900 között megjelent *A Pallas nagy lexikona* arról ad hírt, hogy bár eredetileg a szexualitás szinonimájaként volt használatos a szerelem, többé nem kezelhető ekként, ugyanis

a leghatalmasabb természeti ösztön, melynek fiziológiai az alapja, de amely az emberiség magasabb fejlődésében egész lelki életünkkel összeszővődik és az embernél így átszellemül, megnemesedik, a családi életet teremti meg, ezzel a kulturális életet indítja fejlődésnek, a léleknek majdnem minden lendületét éleszti, a költészet s a többi művészetek fejlődésében is fontos szerepet visz s általában éltető melege az emberi életnek. [...] A magyar nyelv megkülönbözteti ettől az érzelmtől azokat a hozzá csak hasonlókat, melyekben azonban éppen a nemi vonatkozás nincs s ez utóbbiakat *szeretnek* nevezi.³⁰

A szerelem strukturális értelemben tehát köztes helyzetében lesz elgondolható, mintegy a szeretet és a szexualitás között. Nem nevezhető pusztán ösztönnek, de az sem állítható, hogy tisztán tudati viszony lenne. Mint ilyen, egyfajta szintézis, hiszen – legalábbis a civilizált társadalmakban („az emberiség magasabb fejlődésében”) – átszellemült ösztönként jelenik meg, amelynek értékét az egyéni élet minőségét javító, társadalom-, valamint kultúraalkotó funkciója együttes módon adja. A szerelem *A Pallas nagy lexikonában* szereplő meghatározása felől nézve egyszerre válik a család alapjává, előre mozdítja a művészeti alkotás kibontakozását, és vitalizálja a lelket („lendületét éleszti”), vagyis segíti az embert abban, hogy – szembehelyezkedve a világ hidegségével („éltető melege”) – meglegyen a kellő ereje és kitartása ahhoz, hogy megvalósítsa vágyait és elérje céljait. Eszerint nem csupán járulékos tényezője az életnek, hanem annak központi szervezője, amihez közelebből vagy távolabbról az emberi élet minden más területe is kapcsolódik valamilyen formában.

(3) Tanácsadókönyvek, tankönyvek

Amennyiben a maga mélységében meg szeretnénk érteni, hogy a szerelemről való beszéd milyen funkciót tölt be a magyar társadalmi modernitás diskurzusformációiban, és milyen főbb tulajdonságokkal rendelkezik, túl a lexikonok világán, azokhoz

²⁸ *Katolikus lexikon*, IV., szerk. BANGHA Béla s. j., A Magyar Kultúra Kiadása, Budapest, 1933, 258. A szeretethez lásd: Uo., 259.

²⁹ Vö. *Az Athenaeum kézi lexikona. A tudományok enciklopédiája. Különös tekintettel Magyarországra*, VII., szerk. ACSÁDY Ignác, Athenaeum, Budapest, 1892, 1640.

³⁰ *A Pallas nagy lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája*, XV., szerk. József főherceg et al., Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1897, 633.

a korban igen népszerű és széles palettát felvonultató tanácsadó könyvekhez érdemes első ízben fordulnunk, amelyek többek között szerelem, szexualitás és házasság dolgában is igyekeztek útmutatást nyújtani az olvasók számára.³¹ Ez a forrástípus már csak azért is rendkívül fontos tanulságokkal szolgálhat, mert más korabeli – nem irodalmi – diskurzusokhoz képest szerelem, házasság és szexualitás viszonyának jóval komplexebb modelljeit létesíti. A 19. század utolsó és a 20. század első évtizedeiben például a tudás intézményes reprodukciójának szintje, vagyis a polgárság informális életviszonyait bizonyos mértékig kétségek kívül megalapozó formális képzés, noha csak rendkívül ritkán tematizálja tárgyát – és a szerelmet is legfeljebb a költők nyomán teszi elgondolhatóvá –, a szexualitás megregulázásában, akár azt is lehetne mondani, annak patologizálásában volt érdekelt. Ezt tanúsítják azok az igen ritka egészség-tan-tan-könyvek, valamint az e tárgy oktatásával kapcsolatos dokumentumok, amelyek az egészség-tan-oktatás 1880-as évekbeli magyarországi megjelenésétől³² kezdve olyan módon kapcsolódtak be az emberi egészség megőrzéséről alkotott vélekedések elsajátításának folyamatába, hogy ellentétben a műfaj legtöbb képviselőjével, az intim érintkezés lehetőségét sem hagyták figyelmen kívül. A szaporodószervek és használatuk, általában pedig az emberi intimitás kérdése ebben a rendben, akár a nemzet,³³ akár az egyén irányából nézzük,³⁴ mindenekelőtt funkcionális – és társadalmi kezelését tekintve nemileg kódolt³⁵ – problémát jelent, ami a gyakorlati életre nézvést nem örömei, hanem kockázatai miatt lesz említésre méltó: „A fertőzés legközönségesebb forrása – írja egy 1927-es egészség-tan-könyv – maga a beteg ember s mindaz, ami

³¹ Ezek előzményeihez lásd: LÁSZLÓ Zsófia, „Aszszony-népnek meg-kivántató tudomány...”. Női életvezetési tanácsadókönyvek a 18. századi Magyarországon = *A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*, szerk. FÁBRI Anna – VÁRKONYI Gábor, Argumentum, Budapest, 2007, 227–245. Valamint: *Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*, szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Universitas, Budapest, 2002. Egy normatörő házassági történet bemutatásával a tanácsadókönyvek forrástípusának határait is figyelmeztet: BÁCSKAI Vera, *Vadászat férjre és hozományra. Jelenetek egy házasságból*, Korall 2008/6., 78–99.

³² Ehhez lásd: FIZEL Natasa, *Az egészség-tan tantárgy megjelenése és szerepe az elemi, a polgári és az általános iskolában (1917–1950)*, *Iskolakultúra* 2023/1–2., 46–59. Továbbá: KALDAU Diana, *Az egészség-tan iskolai oktatásának szerepe és helye a neveléstudományban (1870–1995)*, *Képzés és Gyakorlat* 2008/2–3., 3–19. A tantárgy kötelező oktatásának bevezetése ugyanakkor önmagában még nem jelentette azt, hogy minden arra hivatott iskolás részesült effajta oktatásban. Vö. BEXHEFT Ármin, *Az egészség-tan tanítása iskoláinkban*, [k. n.], [h. n.], 1907, 291.

³³ Vö. *Tanterv a középiskolák (gimnáziumok, reál-gimnáziumok és reáliskolák) számára. Kiadta a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1924. évi július hó 24-én kelt 80.000. sz. rendeletével*, M. Kir. Tudományegyetemi Nyomda, Budapest, 1924, 50.

³⁴ Vö. GELEI József – GREGUSS Pál, *Az ember és az állatok élete. Középiskolák felső osztályai számára*, Franklin-Társulat, Budapest, 1930, 59.

³⁵ Ez az élet- és egészség-tani ismeretek tantárgy célkitűzéseinél is jól látható, amely a fiúknál főként a természettudományi, a lányoknál pedig a gondoskodási ismeretek megszerzését rögzíti: *Tanterv a polgári fiúiskolák számára. Kiadta a vallás- és közoktatásügyi magyar kir. miniszter 1918. évi április hó 30-án 70022. sz. a. kelt rendeletével*, Budapest, 1918, 14.; *Tanterv a középiskolák (gimnáziumok, reál-gimnáziumok és reáliskolák) számára...*, 49.; *Tanterv a polgári leányiskolák számára. Kiadta a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter 1908. évi május hó 20-án 40483. sz. a. kelt rendeletével*, Budapest, 1908, 8.; *A polgári leányiskolai tanítás terve. S a reá vonatkozó utasítások. Kiadattak a magyar királyi vallás- és közoktatásügyi miniszter 1908. évi 40.483. sz. és 1914. évi 4000. sz. rendeletével*, Kir. Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1926, 9.

a beteggel vagy váladékaival érintkezésben volt. A fertőzés legkönnyebben közvetlen testi érintkezés (kézfogás, csók, ölelés, simogatás, kézcsók stb.) útján történik [...].”³⁶ A szexualitás Konrádi Dániel orvos és egészség-tan-tanár előadásában sem a szerelem, hanem a test fejlődésének relációjában jelenik meg, egyfelől az önmegtartóztatás pozitív fiziológiai hatásainak, másfelől pedig a nemi betegségek szempontjából.³⁷ A medikális diskurzusok, szemben az életvezetési tanácsadó könyvekével, pusztán testi jelenségeként izolálják a szexualitást, leválasztva azt a szerelem és a házasság viszonyainak problémaköréről.

„A 19. században és a 20. század első felében az illem- és viselkedési irodalom legfőbb hivatásának azt tekintette, hogy a magánéleti viselkedés szabályozottságát mint egy széles körben vonzónak tekintett társadalmi csoportba [...] való tartozás legfontosabb feltételét mutassa fel, függetlenül attól, hogy ez a csoport milyen mértékben létezik ténylegesen, s mennyiben pusztán eszményállítás” – írja Fábri Anna.³⁸ A tanácsadó könyvek által közvetített tudás a korabeli olvasók számára ennyiben egyszerre eszményi és praktikus, az életükre nézvést pedig elérhetetlen ideál és megteremtendő realitás. Olyan pozíciókat jelöl ki, amelyek ebből a perspektívából egyidejűleg lehetnek fiktívek és valóságosak, affirmálhatók és elutasíthatók, de a történeti elemzés számára sohasem lehetnek megkerülhetők, hiszen az ezen korpusz által megnyitott diszkurzív tér mindenekelőtt a szerelem, szexualitás és házasság viszonyáról megalkotható tudás-formák elgondolhatóvá válásáról referál. Jósika Júlia 1863-as *Pályavezetője*,³⁹ mely a fiatal, az élet dolgaiba betekinteni vágyó lányok számára készült, például szóba hozza, miként viselkedjék a „fiatal hajadon”, méghozzá „férjakkal szemközt” (eszerint fontos az „uracsok” dolgát megnehezíteni, különben kockán a becsület), mit érdemes tudni a „tetszvágy és kaczerőség” ügyében (az előbbi természetes, de nem fordulhat át az utóbbiba), ahogy azt illetően sem marad adósunk, hogy a „férjhezmenés” helyes feltételeit ismertesse.⁴⁰ A szerelem említése azonban mindössze két helyen fordul elő ezekben a szakaszokban. Jósika egyfelől a fiatal hölgyeket megkörményező „uracsok” kapcsán beszél róla, arra figyelmeztetve olvasóit, hogy az udvarló szerelmével ne éljenek vissza.⁴¹ A másik, ennél a számunkra jóval lényegesebb hely a házasságot érintő intések

³⁶ BALOGHNÉ HAJÓS Terézia – BEXHEFT Ármin, *Egészség-tan a polgári fiúiskolák számára*, Athenaeum, Budapest, 1927, 137.

³⁷ „Fölvilágostást nyújtottam a nemi életről, mert ez, fontosnak tartottam úgy a maguk személyének épsége, mint jövődjük, továbbá a társadalom és a haza szempontjából. [...] Hangsúlyoztam azt, hogy az önmegtartóztatás egyáltalán semmi káros következménnyel nem jár. Számtalanszor tapasztalhatták, hogy a korán érett gyümölcs nem nő akkorára, nem olyan jó az íze, s igen hamar lehull a fáról. Épen így az olyan ifju is, aki korán kezdi élvezni az élet úgynevezett gyönyörűségeit, koraéretté válik, gyengébb, véznább marad, munkaereje kisebb, életkedve lanyhább, s akkor, amikor igazán saját neve, családja, nemzete javára kellene működnie, kimerült, fiatal öreggé vált. [...] Szóltam a nemi betegségekről, hangsúlyoztam azok gyógyíttatásának fontosságát.” KONRÁDI Dániel, *Az egészség-tan tanulmányának célja a középiskolában*, Ny. Gombos F. Lyceum-Könyvnyomdájában, Kolozsvár, 1904, 7–8.

³⁸ FÁBRI Anna, *Bevezetés = A művelt és udvarias ember. A társas viselkedés szabályai a magyar nyelvű életvezetési és illemtan-könyvekben (1798–1935)*, szerk. Uő., Mágus, Budapest, 11.

³⁹ Az általa közvetített normák elemzéséért lásd: KERPICS Judit, „Az ifju elme jobban fölfogja”. Jósika Júlia *Pályavezető című nőnevelési tanácsadójának megjelenése és műfaji előzményei*, *Tempevölgy* 2019/3., 65–82.

⁴⁰ JÓSIKA Júlia, *Pályavezető. Jó tanácsok világba lépő fiatal leányok számára*, Heckenast Gusztáv, Pest, 1863, 67–73, 89–98, 386–392.

⁴¹ Uo., 72.

között található: „Még akkor is, ha szeretetből megyünk férjhez – szeretetből mondjuk, és nem mivel bolond fővel valami csinos arcba beleszerettünk”.⁴² Az idézett rész, megkülönböztetve egymástól a szeretetet és szerelmet, a házasság alapjává az előbbi teszi, az utóbbit pedig tulajdonképp kizárja abból: a szeretet, szemben a szerelemmel, mely itt, nyilván az érvmenet retorikai kiélezettsége miatt, kizárólag az esztétikai szférához kapcsolódik, képes lehet a házastársak közötti elszakíthatatlan kötelékké válni, és ezért olyasmiként tételeződik, amihez a házassodás előtt álló fiatal lányoknak minden körülmények között ragaszkodniuk kell.

A szeretet Jósika szövegében egyfajta köztes pozícióban helyezkedik el, amennyiben implicit módon egy, a szerelem irracionalitása és a párválasztás túlzott, a házastársi viszonyt üzleti tranzakcióvá alakító racionalitása közötti pozíciót alkot meg. Egyik oldalán tehát a szerelem áll, a másikon pedig az érdekházasság réme fenyegeti.⁴³ A szerelem követése „bolond”-nak minősül,⁴⁴ az érdekházasság túlzott racionalitása pedig „szégyenítő”, hiszen „olyan ez, mintha alkut kötnénk, mintha legszentebb érzéseinkből portékát csinálnánk, melyet eladunk annak, ki legtöbbet ígér érte”.⁴⁵ A „legszentebb érzések” áruvá válása megszégyeníti az egyént, mivel a racionális tervezés elvének alávetve megszünteti azok, közvetve pedig a beszélő és cselekvő én autonómiáját, az egyént szüntelenül a másik megtévesztésére kényszerítve. A kommunikáció ebben az esetben formális, végső soron tehát, John L. Austinnal szólva, „üres” (*hollow*), hiszen nélkülözi, de szimulálja a másik szeretetének és megbecsülésének tartalmi, a gesztusok és beszédaktusok konstitúcióját mélyen meghatározó követelményét.⁴⁶ A józan polgári házassági szándék Jósika Júlia elgondolásában a szereteten, így a racionális alapokra építkező irracionálison, sőt e két tartomány szintézisén nyugszik. A szeretet ily módon lehet képes a „földi paradicsom”-ként felfogott boldog házasság alapjává válni.⁴⁷

Szemben Jósika könyvével, Aszalay József először 1855-ben megjelent, háromkötetes, az ellenkező nemnek szóló, enciklopédikus felépítésű *Szellemi omnibus kéjutazásra az élet utain* című munkája – implicit módon rámutatva arra, hogy a szerelemről

⁴² Uo., 387.

⁴³ Az érdekházasságtól való óvás az elkövetkezendő évtizedekben is fennmarad: KALOCSA, I. m., 164.

⁴⁴ Ez egy újság cikk tanúsága szerint még a századfordulón is hasonlóan áll: „A szerelem ki nem kerülhető elemi csapás. Hasznunkra nem fordíthatjuk, nyugal munkát tönkre teszi. Azt mondják, lényeges része a boldogságnak. De mikor a boldogság csak egy muló pillanat s azalatt is öntudatlan! [...] A két kedves, hívő, bekötött szemű szerelmes összekél, azt gondolva, hogy megtalálták egymásban tulcsigazott képzeletük eszményét. A szerelem és csalogás tart is egy darabig, majd lassacskán, észrevétlenül párologni kezd, mint az éther a rosszul dugaszolt üvegből. / Ha a kiábrándulás e processusa alatt a férj és feleség szeme felfedezi egymás lelkében a megfelelő, és szép tulajdonokat, ezt a második én-t, amelyet barátként szoktunk ismerni, akkor átváltják a szerelmet barátságra, a költészetet valóra. / A két házastársat gyöngéd és józan kötelék fogja összekötni. Jó pajtasok, hű és megbízható szövetségesek lesznek. Lehet, azt képzelik, miszerint még most is szerelmesek egymásba, de erről szó sincs. Többek egymásra mint a szerető: jó barátok. / Hadd sugjam a szerelmesek fülebe ezt a bölcseséget: »Ne szeressétek egymást tulságosan!» SZIKRA, *A szerelemről*, Fővárosi Lapok 1894. szeptember 9., 2142.

⁴⁵ JÓSIKA, I. m., 388.

⁴⁶ JOHN L. AUSTIN, *Tetten ért szavak*, ford. PLÉH Csaba, Akadémiai, Budapest, 1990, 42.; J. L. AUSTIN, *How to Do Things with Words*, Clarendon Press, Oxford, 1962, 18.

⁴⁷ JÓSIKA, I. m., 392.

és szexualitásról való beszéd lehetséges formái még igen sokáig nagyon is függenek attól, hogy nőkhoz vagy férfiakhoz szólnak⁴⁸ – önálló címszóként tárgyalja a szerelmet, sőt a csókról is szót ejt. Ez utóbbit ugyanakkor „érezni igen, de értelmezni bajosan lehet”, ráadásul a nemek közötti érintkezésnek a szerző szerint még csak nem is a legmagasabb rendű fajtájához tartozik, hiszen „csókot lopni, rabolni is lehet; de a pillantást ajándéknul kell nyernünk! A csók mit sem hagy maga után emlékezetünkben; ellenben a pillantás emlékezetünkben él”.⁴⁹ A látás és a taktilis érzékelés itt megfigyelhető szembeállítás és hierarchikus elrendezése az érzékszervek hegeli osztályozásának irányából válhat értelmezhetővé, amely a szellem és az érzékek különböző relációit hozza létre, attól függően megkülönböztetve egymástól az elméleti és nem elméleti érzékeket (látás, hallás vs. szaglás, ízlelés, tapintás), hogy megtapasztalásukhoz szükséges-e a kiváltójukkal való közvetlen testi-anyagi érintkezés vagy sem. Hegel a szépséget kizárólagosan az előbbieket, vagyis a(z) érzéki látszatot közvetítő) látás és a hallás körébe utalja,⁵⁰ ami a csók és a pillantás közötti Aszalay-féle különbségtételt is részben magyarázhatja. Emellett fontos természetesen a lopás, rablás és az ajándékozás aktusainak az idézett rész által hangsúlyozott különbsége is, amely implicit módon az ajkak védtelenségéből és a tekintet elfordítására vagy a szemek lehunyására való képességből, vagyis a másikkal fűződő viszony aszimmetrikus vagy szimmetrikus jellegéből bomlik ki. Ez a képlet tehát éppen azért értékeli fel a pillantást a csókkal szemben, mert ebben, Aszalay feltételezései szerint úgy látszik, nem munkál ott a másik akarata bármikor felülírni kész erőszak lehetősége. A pillantás valóban adomány, hiszen nem részesülhet belőle akárki, nem kényszeríthető ki, és nem uralható az általa közvetített lelki-érzéki tartalom (ahogy a német mondás tartja: „Die Augen sind die Fenster zur Seele.” [a szemek a lélek ablakai, vagy: ablakok a lélekre]), sőt maga tart uralomra igényt.⁵¹

A szigorú értelemben vett testi érzékiségtől való tartózkodás az előzőek értelmében tehát etikai indexeket nyer, amely művelet ugyanakkor, ellentétben a testi önmegtartóztatás dogmatikusabb diskurzusaival, nem megvonja, csupán újralétesíti és -pozicionálja az erotikus intimitás lehetséges megtapasztalásának médiumát. Ez a modell még Nagy Endre *Szerelmesek kalauza* című művében, hét évtizeddel később is felfedezhető. Nagy a testi kitárulkozástól való elzárkózást egyenesen az erotikus túlfűtöttség intenzitásának fokozódásával és tartós megmaradásával állítja párhuzamba.⁵²

A szeretet és a szerelem közötti kulcsfontosságú distinkció Aszalay diskurzusában is megjelenik:

⁴⁸ „Magától értetődik, hogy a hölgynek úgy kell magát viselnie, miszerint az olyan gyanúnak elejét vegye, és e tekintetben még szigorúbban kell vigyázni és óvakodnia, mint a férfinak.” K.-BENICZKY Irma, *Illemtan. A társadalmi illemszabályok kézikönyve. Mme D'alq és Ebhardt Ferencz munkái után*, Franklin-Társulat, Budapest, 1880, 49.

⁴⁹ ASZALAY József, *Szellemi omnibus kéjutazásra az élet utain*, I., Ráth Mór, Pest, 1861², 215, 218.

⁵⁰ G. W. F. HEGEL, *Előadások a művészet filozófiájáról*, ford. ZOLTAI Dénes, Atlantisz, Budapest, 2004, 73, 60–61.

⁵¹ Vö. ASZALAY József, *Szellemi omnibus kéjutazásra az élet utain*, III., Ráth Mór, Pest, 1861², 88.

⁵² „Azokban a puritán szigorúsággal zárt fekete ruhákban és kegyesen kimért mozdulatokban a füledésig zsúfolódnak össze az ingerek, amiket a modern flapper meztelenségével és fesztelenségével szellőztet ki magából. [...] Az erkölcs így válik a szerelmi ingerek megőrzőjévé, sőt tenyésztőjévé.” NAGY, I. m., 57.

Bármely tárgy iránti erős hajlamot szeretetnek nevezünk. Szerethetünk embert, állatot, növényt, lakot, fegyvert, pénzt, sat. és minek legtöbb példáját látjuk – magunkat. [...]

A szerelemnek annyi szállékony része van, miszerint elemezni nem igen lehet. Annyit azonban tapasztalatból mégis tudunk, hogy a rögtön gerjedt szerelem huza-mosb orvoslást igényel; mert a fokenként lassan-lassan növekvő, már inkább barátságga olvad át, semhogy hatalmas szenvedélylyé lobbanjon; – hogy szintugy mint az élet és tengeri utazás, kezdetben leggyönyörködtetőbb; – hogy fojtva erősödik mint a lőpor és harag; – végre, hogy behat a velő legbelsejébe; tőle reszket minden ideg; az ég, a csillagok és hold tánczolnak a szerelmesek körül; a kedves mosolya elűz minden bajt, oldala mellett eltűnik minden betegség. [...] A szerelem állati delej, mely egymáshoz vonza a két nemet, mint a föld a holdat.⁵³

A *Szellemi omnibus*... antropológiai fejtegetéseinek tanúsága alapján a szerelem különbözőképpen érinti a férfiakat és a nőket, ugyanis, annak az életükben játszott jelentősége, valamint az érzéseik mélysége alapján, eléggé más viszonyban állnak a szerelemmel. Amíg az a nők szenvedélyvilágának egyik fő pólusát képezi, sőt a „női szív” a szerelem egyfajta „oltára”-ként – tehát a szerelem megélésének funkciója alá rendelt médiumként – jelenik meg, addig a férfiak életében ez a szenvedély csupán „mellékes jelenet” lehet.⁵⁴ A szerelem férfiak által átélhető tapasztalata, szemben annak női formájával, tehát inkább kiegészítő jellegű, ugyanakkor azonban, mint látható, ez nem jelenti azt, hogy kevésbé intenzív lenne. A szerelem általános tapasztalata a fentiek tanúsága szerint mindenekelőtt fiziológiai jellegű, „állati delej”, amelynek szélsőségesen gyors fellépése képes egészében az uralma alá hajtani a testet és a tudatot is, stimulálva és a végletekig fokozva a testi érzékelést („tőle reszket minden ideg”), valamint kitermelve e folyamat ideológiai apparátusát („a kedves mosolya elűz minden bajt” stb.). A felfokozottság egyúttal sérülékenységet is jelent: a szerelemhez Aszalay egy érzékletes képe szerint mindig hozzátartozik egy pallos, amely szörszálra erősítve lóg felette.⁵⁵

A hatalom, amely a szerelemben érvényesül, a természeté: „A fiatalság virág, a cél pedig gyümölcsözés, szaporodás.”⁵⁶ A szerelem tehát, ellentétben a szeretet egy formájaként felfogott barátsággal, amely lassan épül fel, megrohanja a testet, és a fajfenntartás szolgálatába állítja azt, miközben egy alapvetően metaforikus struktúrában a tudat tartalmaival helyettesíti azokat a természeti motivációkat, amelyek e folyamat hajtóerejét tulajdonképpen előállítják. Az ettől függetlenül érhető „valódi tiszta szerelem”, mint a szerző felveti, csupán a költők fantáziájának terméke.⁵⁷ Ebben az összefüggérendszerben a házasság maga is a szexualitás körül forog, mivel ennek legalapvetőbb célja Aszalay szerint a „gyermek-nemzés és nevelés”, amelynek politikai

⁵³ ASZALAY, *Szellemi omnibus*..., III., 216, 220, 225.

⁵⁴ Uo., 87, 88, 225.

⁵⁵ Uo., 221.

⁵⁶ Uo., 227.

⁵⁷ Vö. Uo., 221.

implikációi sem jelentéktelenek, hiszen a család nála, az arisztoteliánus államelméleti hagyomány folytatásaként (*Politika*, 1253b), az állam alapegysége.⁵⁸ A házastársi szexualitás, valamint a hozzá fűződő tapasztalatok, képzetek és vágyak együttese így módon áthatja az államot, ami magyarázatul szolgálhat arra is, miért óvja Aszalay olvasóit a csókoktól, a pillantás felé terelve őket: a felelőtlenül – és ez fontos: nem egy játék keretein belül, csókkal megváltott zálog esetében, mely megengedett⁵⁹ – elcsókolt csók, mely a korban, amennyiben kitudódik, akár meg is pecsételheti egy fiatal lány sorsát (hiszen még a nem romantikus nyilvános csókok is illetlenek), az állam alapját képező társadalomszervezési formát veszélyezteti. Mint a szerző hangsúlyozza, a házasság keretein belül nem mindegy ugyanakkor, hogy a szexualitás csupán az intézményes kötelezettségeknek való megfelelés aktusaként nyilvánul meg, vagy szubjektív talapzattal is rendelkezik: „Házasság, melyet egyedül az illdom köt, de szerelem vagy tisztelet nem hevit vagy melegít, árnyba ültetett növény, mely sinlik, és epedve nyúl az életadó nap felé.”⁶⁰ A jó házasság, amelynek ágensei nem kívánnak esküjükön kívül kerülni, eszerint integrálja a szerelmi szenvedélyt vagy a tisztelet struktúramozzanatát. Aszalay ezeket egy mellérendelő, ám egymást kizáró viszonyban jeleníti meg, vagyis sem a szerelmi szenvedélyt, sem a tiszteletet nem helyezi abszolút pozícióba, ami azt is jelenti, hogy bár Jósika Júliától eltérően teret enged a házastársak közötti felfokozott szerelmi szenvedélynek, azt ő sem avatja a házastársi kötelék kizárólagos letéteményesévé. A házastársi kapcsolatnak a korban megfigyelhető lassú funkcióváltozása a családdal párhuzamos és azonos tendenciájú.⁶¹

A modern szerelmi viszony egyszerre egyedi, intim és bensőséges, valamint, legalábbis a szerelmi kommunikáció kódjait illetően, kétségbeejtően általános. A *Legujabb hölgyek titkára* című, 1889-es kézikönyvnek a szerelmi kommunikációra és annak a korban domináns formájára, a levelezésre vonatkozó szakasza például az alábbi útmutatással indul: „A szerelmi levelek legyenek őszinték; úgy kell írunk és válaszolunk a hogy érezzük.”⁶² Nehéz ezt nem elmosolyodva olvasni, hiszen a könyv,

⁵⁸ Vö. ASZALAY József, *Szellemi omnibus kéjtutására az élet utain*, II., Ráth Mór, Pest, 1861², 133, 139. Vajda János szintén politikai talapzatként és „a legnagyobb politikai kérdések egyike”-ként hivatkozik rá: V[AJDA], I. m., 68; 69. Lásd még ehhez: SIKOR József, *Házassodjunk!*, Franklin-Társulat, Budapest, 1876, 4.

⁵⁹ A játék variációinak leírását lásd itt például: Egy pesti arszlán, *A pesti művelt társalgó. Nélkülözhetetlen kézikönyv mindazok számára, kik a társadalmi életben szerepelni akarnak s a társaságokban magukat megkedveltetni kívánják, bővítve a: „biztos móddal, két hét alatt szép, művelt s gazdag menyasszonyra szert tenni.”*, Lampel Róbert, Pest, 1857, 160–164. „Szokták a büntetéseket csókban is kiszabni, hanem ez már csak is a legbizalmasabb társaságban történhetik meg.” *Szerelmesek könyve. Költemények, gondolatok, szerelmi nyelvek, levélminták, felköszöntők, társas játékok, népdalok, emlékeztetők stb. kincsháza*, szerk. DURA Máté, Athenaeum, Budapest, [1899], 117. Szabóné Nogáll Janka 1903-ban már arról ír, hogy „a csókos játékok is teljesen kimentek a divatból”. SZABÓNÉ NOGÁLL Janka, *A jó modor. Útmutató a modern társas-élet kötelességeinek és az illem szabályainak helyes követésére*, Érdekes Könyvtár, Budapest, 1903, 74.

⁶⁰ ASZALAY, *Szellemi omnibus*..., II., 135.

⁶¹ Vö. GYÁNI Gábor, *Nemzeti vagy transznacionális történelem*, Kalligram, Budapest, 2018, 272–273.

⁶² *Legujabb hölgyek titkára. Házi tanácsadó és levelező az élet minden körülményeire alkalmazható fogalmazványokkal, társadalmi-, családi- és szerelmi levél-mintákkal és a levélírás szabályaival. A női viszonyokban előforduló ügyirat-mintákkal és folyamodványokkal. Minden rangú és rendű nők számára*, Lampel Róbert, Budapest, 1889, 29.

amelyben megtalálható, a következő oldalakon például a „Válasz az ismeretséget ajánló levélre”, „Igenlő válasz”, „Válasz a második levélre”, „Szerelmi viszony alattiak”, „Jegyeshez”, „Egy ara levele beteg kedveséhez”, „Egy hűtlen kedveshez”, „Szemrehányás” stb. témákban ajánl levélmintákat. A házassághoz vezető út többek között a diszkrét, zárt borítékokban⁶³ megvalósított levelezésen vezet keresztül, amely ugyanakkor – a levélminták korabeli elterjedtségéből és taxonómiai kidolgozottságából ítélve⁶⁴ – nem feltétlenül jelenti azt, hogy a levélírónak meg kellett felelnie az eredetiség modern kívánalmának: a levelezés kulturális praxisa innen nézve messzemenően formális tevékenység, amelyet a korban nem vagy legalábbis nem kizárólag a kommunikáció tartalmi összetevője határoz meg, sokkal inkább az a szándék, amelyet a levélben foglaltak alapján a címzett a feladónak tulajdonít.⁶⁵ Hasonló mondható el egyébként azokról a korabeli tanácsadó könyvekben gyakran feltűnő szakaszokról is, amelyek a zsebkendő-, legyező-, napernyő-, bélyeg- vagy virágnyelv kódjait fejtik meg – a szerelmi kommunikációra való beállás konvencionális módon szemiotizálja és tölti meg erotikus feszültséggel a társadalmi érintkezés elfogadott módjait.

Fontos felfigyelni arra, hogy a könyv házasságkötésre vonatkozó fejezete ezt az akust, szemben a korábban elemzett munkákkal, már egyértelműen a szerelemhez köti:

Az a lépés, mely két léleknek sírig tartó egybekelésére nyit utat, legfontosabb az életben; a szerelemnek üdvét testesíti az meg. A férjet és nőt az elválhatatlan kapcsolatban élésre, a jó és a rosszban kölcsönös osztalékra; viszont segítyezésre; gyermekek nemzésére és nevelésére egyesíti. – Ez a házasságkötés.⁶⁶

A házasság, noha itt is megjelenik szempontként a gyermeknemzés és -nevelés, a *Legujabb hölgyek titkárában* több ennél, hiszen éppúgy magában foglalja a házastársak közötti partneri, segítői viszonyt is. Ennek a viszonynak az alapja a szerelem. A szerelmi házasság és a racionális párválasztás koncepciója ekkor egymás mellett él.⁶⁷

Némelyek – írja Vajda János – azt mondják, nem kell a szívre, csupán az észre, azaz hogy főleg az észre hallgatni. Mások meg ellenkezőleg: csak a szív, csak a szív sugallatára utalnak, hogy azt kövessük, hisz ez, már t. i. a házasság, egyenesen,

⁶³ Vö. FORGÓ Jenő, *Szerelmesek tanácsadója. Utmutató szerelmeslevelek írásához. Teljes szerelmi levelező. Emlék- és szerelmesversek és képeskártyákra való üdvözlések. Bélyegnyelv*, Magyar Könyvkiadó, Budapest, 1918², 4.

⁶⁴ Lásd például Méhes András témáit (ismerkedés, boldog szerelem, küzdő szerelem, boldogtalan szerelem, csalódás, harag és béke, féltékenység, szakítás, kérő levelek, jegyesek levelezése, jókívánatok, üdvözlések) és sablonjait tekintve rendkívül részletesen kidolgozott könyvét: MÉHESES András, *Szívek tolmácsa. Szerelmi levelező. Az életben előforduló minden alkalomra. Emlékversekkel megtoldva*, Franklin-Társulat, Budapest, [é. n.]²

⁶⁵ Lásd ehhez például: *Hölgyek titkára vagyis legujabb levelezőkönyv nők számára, minden előforduló alkalomra való fogalmazási mintákkal, mindenféle társasági, családi, bizalmas és szerelmes levelekkel, alapos útmutatással a levélírás szabályait illetőleg, emlékkönyvbe való válogatott versekkel, a keleti virágnyelv magyarázatával s betűrendbe szedett szótárával stb.*, Heckenast Gusztáv, Budapest, 1861, 90.

⁶⁶ *Legujabb hölgyek titkára...*, 94.

⁶⁷ Szintézisük javasolja: SIKOR, I. m., 7.

kizárólag a szív ügye. [...] Házasság sokféle indokból történik: szerelemből, számitásból, kétségbeesésből, boszúból, sértett hiuságnak adni szándékolt elégtétel vágyából, szánalomból.⁶⁸

A házasságkötés, ahogy fentebb látható, a női életben segédkezni kívánó kézikönyv szerint ugyanakkor nem más, mint a szerelmi kapcsolat intézményesített formája, amiből az is következik, hogy a házasságon belüli, kétirányú partnerségi viszonynak is ez lesz a hajtóereje. Ezt az összefüggést hangsúlyozza Kalocsa Róza az 1884-ben megjelent *Az illem könyve* című tanácsadó könyvében is („szerelem – eljegyzés – mátkaság”),⁶⁹ ellépve a szerelmet a házasságkötés érdekében instrumentalizáló felfogástól, mely a beszédes, „Egy pesti arslán” álnévű szerző 1857-es megjelenésű *A pesti művelt társalgóját* még hangsúlyosan meghatározta.⁷⁰ A házasság és a szerelem együttes, érdek nélküli megélése ebben a korszak kontextusában általánosnak tekinthető modellben egyre inkább életcélként jelenik meg (ennek megélésétől az 1899-ben ismét megházasodó, idős Jókai Mórt például még az anyagi veszteségek, a családi konfliktusok és a Grosz Bellához fűződő kapcsolatának patológizálása sem tudta eltéríteni).⁷¹ A szerelem eljegyzéshez vezet, az eljegyzés pedig – bár ez jogilag, mint az 1894. évi, az általános és kötelező, az állam által felügyelt⁷² polgári házasságot bevezető XXXI. törvényzikk a házassági jogról⁷³ rögtön az 1. §-ában leszögezi, nem kötelező érvényű – házasságkötéshez. A házasulandó felek eszerint nem urai többé, összhangban Jósika Júlia intelmeivel, önmaguknak, hiszen mindenekelőtt a szerelem affektusának, megtapasztalt érzelmeiknek, egymásnak lesznek kiszolgáltatottak: „Szerelem, eljegyzés, mátkaság azon időszakai az emberi életnek, a mikor az érzelem uralkodik az ember fölött.”⁷⁴ Az ebben a viszonyban megtapasztalható

⁶⁸ V[AJDA], I. m., 140, 148–149. Vajda maga egyébként inkább az „ész” házasságát javasolja: Uo., 150.

⁶⁹ KALOCSA, I. m., 158.

⁷⁰ „Most már szerelmes lehets belé, mert szerelem nélkül menyasszonyt kapni merő képtelenség.” Egy pesti arslán, I. m., 95. A hódítást egyenesen elsajátítható technikai ismeretek összességeként, tudományként határozza meg: FORGÓ Jenő, *Az udvarlás művészete*, Budapesti Könyvesház Kiadása, Budapest, 1913, 46.

⁷¹ Lásd ehhez: LUGOSI András, *A szerelem bolondja? Jogi-antropológiai tanulmány az öregségről és az örökségről*, Budapesti Negyed 2007/4., 360–410.

⁷² Vö. Szilágyi Dezső igazságügy-miniszter hozzászólása = *Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, XV., Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság, Budapest, 1894, 83. A törvény lehetővé tette a válást, azonban az ebben a korszakban még elenyésző, a KSH adatai szerint 1900-ban 61.466 házasságkötés és mindössze 1075 válás történt (tehát 9,1 házasságkötés és 0,2 válás jutott 1000 lakosra – ez utóbbi egészen az 1941-es adatfelvételig 1 alatt marad): https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0015.html

⁷³ Az egyébként sem túl magas magyarországi házasodási és gyermekvállalási kedv érdekes módon éppen a polgári házasság bevezetésének idejében kezd el visszaszorulni, még ha mint erre Kövér György az 1880 és 1910 közötti rendelkezésre álló adatokat elemezve rámutat, az ország ezt illetően két nagy, egymástól fejlettség alapján elkülöníthető régióra bomlik is: „már az indulásnál – tehát a statisztikailag mérhető indulás pillanatában – is viszonylag alacsony volt a házasságtermékenység, és annak csökkenése Magyarország fejlettebb területeire (az északnyugati, középső és déli vidéki területekre) volt jellemző. Az elmaradottabb területeken azonban a házasságtermékenység nem csökkent az általános európai folyamatoknak megfelelően, hanem még növekedett is.” GYÁNTI Gábor – KÖVÉR György, *Magyarország társadalomtörténete. A reformkortól a második világháborúig*, Osiris, Budapest, 2006², 46.

⁷⁴ KALOCSA, I. m., 182–183. Ehhez még: V[AJDA], I. m., 109.

boldogság ígérete tehát egyszerre stabilizálja a szerelemeseket szubjektumokként, és mint azt már Aszalay is kiemelte, teszi rendkívül sérülékennyé szubjektivitásukat, mivel a szerelem annak perspektívájából nem külsődlegesség, hanem egy olyan strukturális jelentőséggel bíró erő, amely az egyén önmagához és a világhoz fűződő viszonyának alapjait érinti: „A szerelem gyöngé, törekeny virág, és hogyha már eljegyzésig, mátkaságig fejlődött, még akkor kell ám reá nagyon vigyázni, hogy valamely gonosz idő meg ne ölje.”⁷⁵ Vajda János szerint egyenesen „a szerelemben van az élet költészete”,⁷⁶ hiszen az olyan diszpozíciót létesít, amelyben a világ tapasztalata rendkívüli felfokozottságban jelentkezik.⁷⁷

Az a házasságkötés, amely a szerelmet intézményesíti, egy „egyenjogu” partnerek közötti – hiszen mint a *Legujabb hölgyek titkára* írja, a nő oldalán is „személyi és vagyoni jogok”-at életbe léptető, az „apai és gyámi hatalom alól” való kilépés perspektívájából tulajdonképp emancipatórikusként bemutatott – viszonyként válik elgondolhatóvá.⁷⁸ A házasság hasonló funkciójára mutat rá Kövér György is, méghozzá a szexualitás szempontjából: „A házasság nézőpontjából a férfi és a nő szexualitáshoz való viszonya nem azonos irányban változott a 19. században: a férfi a házasság előtt igyekszik kiélni ösztöneit, a nők számára viszont mintha a házasság hozná meg a szabadságot.”⁷⁹ A házasság alapjaként felfogott szerelem így lesz az – adott társadalmi viszonyok között elérhető – egyéni szabadság általános, a nemi szereplehetőségeken túlmutató elgondolhatóságának lehetőségfeltételévé.⁸⁰ Jogi szempontból ez a szabadság az életkorral összefüggő – férfiaknál 18, nőknél 16 éves korban elért – cselekvőképesség előfeltételezésén alapszik (1894. évi XXXI. törvénycikk..., 6. és 7. §). Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a fiatalok csak a nagykorúságot elérve házasodtak: Ortutay Gyula úttörő néprajzi kutatásai szerint a vidéki Magyarországon a házasság előkészületei már a lányok tizennégy éves korában megkezdődtek.⁸¹ A döntés – tegyük

⁷⁵ KALOCSA, I. m., 162.

⁷⁶ V[AJDA], I. m., 5.

⁷⁷ Vö. Uo., 109.

⁷⁸ *Legujabb hölgyek titkára...*, 98. „Nagykorúság. Az életkor ama határa, melyen túl a törvény felszabaddítja az embert, hogy bolondságokat követhet el, mások gyámolítása, örködése nélkül.” Lásd VAJDA, I. m., 97. (A kiemelést elhagytam – B. G.) Ehhez képest: „A középkorban a nő mint tárgy szerepelt a házassági vagy házasság nélküli erotikus kapcsolatokban”, lásd SZÉKELY András, *A szerelem krónikája. Avagy az erotika kultúrtörténete*, Officina Nova, Budapest, 1988, 75.

⁷⁹ KÖVÉR György, *A magánélet titkai és naplói. Nők, szerelem, házasság Kállay Beni életében*, Aetas 2008/3., 97.

⁸⁰ „Követelheti a nő férje nevét, rangját, polgári állapotát, követelheti, hogy férje az ő szükségleteiről gondoskodjék, hogy őt személyes állása, és anyagi javaihoz illő módon lakással ellássa; hogy őt minden előforduló esetben védelmezze; hogy a családi ügyekben az ő okos tanácsai és üdvös ellenvetései ne mellőztessenek; igényelheti, hogy férje őt tisztelje, becsülje, s oly gyengédséggel viseltessék iránta, mint a minővel a nők iránt viseltetni kell; hogy jó hírnevét megvédje, s őt úgy tekintse mint nemes és szép erkölcsűnek őt és fentartóját, a kit még egy lehellettel sem volna szabad megsérteni; távoztasson el tőle mindent, a mi neki fájdalmat okozhatna és elcsüggesztené; szóval kövessen el mindent a mi a családi békét, jólétet és boldogságot megszállítja.” *Legujabb hölgyek titkára...*, 99. A női létet szabályozó normatív viszonyokból ugyanakkor csak az „öregasszony” léphet ki, szerepköreinek áttértekelődésével, lásd KRÁSZ Lilla, *Születés és anyaság a régi Magyarországon. 16. század – 20. század eleje*, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2023, 34.

⁸¹ Vö. ORTUTAY Gyula, *A szerelem Ajak-on a házasság – A magyar parasztság szerelmi élete. Kritikai és módszertani vizsgálódás*, Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Részvénytársaság, Szeged, 1935, 3–4.

hozzá: formális – szabadsága, mely hazánkban már Könyves Kálmán dekrétumainak második könyve óta része a házasságkötés feltételének,⁸² a nők esetében a gyámság alól való kikerüléssel együtt járó „önjogosultság”⁸³ megszerzését is biztosítja.⁸⁴ Ez azonban csakis egy metaleptikus struktúra keretein belül lesz elgondolható, amennyiben az egyéni szabadság megszerzése itt magán a döntési szabadságon alapszik, melyet első ízben a „jegyváltás” szerződéses jellege nyilvánít meg,⁸⁵ és a házasságkötés aktusa hitelesít ismételt módon. Szerelem és szabadság ennyiben nem is áll annyira messze egymástól: a szerelem és a házasság idealizált összekapcsolódása olyan viszonyt létesít, amely egymáshoz illeszti a szubjektivitás és a jog, a döntésre való képesség és a döntésre való szabadság, az egyéni szenvedélyek és a társadalmi intézmények dimenzióit, a szerelmet egyidejűleg a szubjektum formális és jogi öntételezésének feltételeként, valamint konstitutív elemeként pozicionálva.

(4) Modern szerelmi házasság Nagy Endre kalauzában

A 20. század eleji budapesti kulturális tér feltérképezésében műveivel rendkívül fontos szerepet vállaló Nagy Endre önálló könyvet szentelt az itt vizsgált kérdéskörnek. Már idézett, kezdetben aposztrofikus beszédmódú – tanító jelleggel az unokahúgához forduló⁸⁶ – művében, a *Szerelmesek kalauzában* külön szakaszokban tárgyalja a szerelem és a házasság kérdését.⁸⁷

Amíg a szerelem – a fogalom definíciójának számtalan alkalommal nekifutó, ám ennek ellenére strukturális értelemben meglepően koherens elképzelést, de redundáns érvmenetet prezentáló Nagy perspektívájából – olyan transzcendens dimenzióval is bíró affektív tapasztalatban részesít, amely nem osztható fel különböző altípusokra, és tervezhetetlenül tör rá az emberre, vagyis lényegében mindig, mindenkor és mindenkre ugyanolyan hatást gyakorol,⁸⁸ ennyiben pedig, létrejöttét illetően

Ehhez lásd még: VAJDA Mária, *A magyar parasztság „szerelmi” élete = A szerelemtől – komolyan*, szerk. KAMARÁS István – VARGA Csaba, Gondolat, Budapest, 1985, 99–132.

⁸² „A házasságkötésre való nézve tetszett a szent zsinatnak: hogy minden házasságkötés az egyház színe előtt, pap jelenlétében, alkalmas tanuk szeme láttára, az eljegyzésnek valami jelével és mind a két fél megegyezésével menjen végbe; máskülönben nem házasság, hanem parázñaságnak szerzete leszen.” Kálmán Király Dekrétomainak Második Könyve, 15. Fejezet a házasságkötésről, hogy az egyház színe előtt legyen = *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár (1000–1526)*, <https://mek.oszk.hu/01300/01396/01396.pdf>

⁸³ *Legujabb hölgyek titkára...*, 98.

⁸⁴ Aszalay a férfiak esetében ezt egyenesen antropogenezisként mutatja fel: „Az állati ember még csak családós életbe léptével válhat tulajdonképp emberré.” ASZALAY, *Szellemi omnibus...*, II., 133.

⁸⁵ „jegyváltás, vagyis kölcsönös megegyezés a házasság megkötésére” *Legujabb hölgyek titkára...*, 94. Sikor József a házasságot is szerződés-kötésként jellemzi: SIKOR, I. m., 3; 54. „E korszakban [a dualizmus első évtizedeiben – B. G.] a nők egyenjogusításának elvi kérdése is foglalkoztatta a magyar közvéleményt, sőt a magyar törvényhozást is.” MÁDAY Andor, *A magyar nő jogai a múltban és jelenben*, Athenaeum, Budapest, 1913, 166.

⁸⁶ Recenzense nem véletlenül teszi fel a kérdést a könyv műfajával kapcsolatban: „Kézikönyv, használati utasítás?” m. s., „*Szerelmesek kalauza*”, *Az Ujság* 1934. aug. 23., 5.

⁸⁷ Egy ajánló szerint „inkább a házások kalauzában kellene neveznie, mert amit róluk ír, grandiózus”. BORITER, *Jegyzetek könyvekről*, *Új Magazin* 1934/10., 33.

⁸⁸ Vö. NAGY, I. m., 19; 20; 85–86; 90.

legalábbis, egy, a testet és szellemet egyaránt uralma alá hajtó esemény létmódjával rendelkezik,⁸⁹ addig a házasság egyfajta – ha a férfin múlik, a szerelmet magát is ökonomizáló, a „szerelmi gépezetet” előállító⁹⁰ – folyamatként jelenik meg, amely a politikai viszonyok minden lehetséges formáját magában foglalja. A házasság itt egy hatalmi implikációkkal is bíró, egyenlő felek vagyonszövetségként elgondolható,⁹¹ egyszerre racionális és irracionális alapokon nyugvó viszony, amely a formális és informális, a baráti és az ellenséges, valamint a privát és a nyilvános jellegű emberi kapcsolatokat egyaránt integráló totális alakzatként jelenik meg.⁹² Fontos felfigyelni arra ugyanakkor, hogy miközben a házasság Nagy-féle modellje nyilvánvalóan hordoz magában effajta elemeket (a szerződéskötésként felfogott társulás metaforája vissza-visszatér a könyvben),⁹³ a tranzakcionális keretek között színre vitt, pusztán racionális választás eredményeképp létrejött házasság és az ennek elérését célul kitűző életprogram a szerzőnél nem egyszerűen csak kioltja a szerelmet, hanem felszámolja annak lehetőségét, hogy az kialakulni legyen képes.⁹⁴ Ez a belátás még egyértelműbbé válhat Lesznai Annának a könyvről írott kritikája felől nézve: „A szerelem a szerelemért való”.⁹⁵ Amíg a szerelem feltöri az eszközök és célok világának rendjét, a házasság intézménye Nagynál – több értelemben is szerződéses jellegéből kifolyólag – nem tud nem az azok létesítette keretek között működni: a modern szerelmi házasság nagy paradoxona éppen az, hogy a szerelem autonóm, a házasság pedig heteronóm struktúraként lesz elgondolható, vagyis céljait tekintve sohasem eshetnek tökéletesen egybe.

A szerelem ebben az összefüggésrendszerben, noha uralma alá hajtja a testet és a szellemet, nem az ember pusztán természeti állapotának megnyilvánítója, hanem a „sokezeréves emberi kultúra raffinált alkotása”.⁹⁶ A szerelemnek a *Szerelmesek kalauza* tanúsága szerint, hasonlóan a házassághoz, elsősorban tehát kultúrája van, nem pedig természete, ugyanakkor a könyv belátásai alapján kétségtelen, hogy a természetben, az ösztönök világában gyökerezik, és mint ilyen, bizonyos értelemben mégiscsak tiszta életmegnyilvánulásként, az emberi szexualitás megtestesüléseként válik megragadhatóvá. Ez azt is jelenti, hogy a szerelem Nagynál egy, a test és a lélek dualizmusát felszámoló khiasztikus alakzatként lesz értelmezhető, amelynek transzcendens mozzanata – „a szerelem örök csudája” – éppen abban áll, hogy a szerelemben részesülők „szellemissége megtelik érzékiséggel, és az érzékisége szellemissé-

⁸⁹ Ez a szerelmi kommunikációt is az uralhatatlanság, sőt az uralhatatlan ösztönesség képzetkörébe vonja: „Az igazi szerelem szava egyenesen buggyan ki, mint a gejzír vízoszlopa; nincsenek tétova, se ravasz kanyarulatai.” *Uo.*, 48. Lásd még, testi vonatkozásban: *Uo.*, 52.

⁹⁰ *Vö. Uo.*, 74.

⁹¹ *Vö. Uo.*, 136–137.

⁹² „Csodálatos intézmény! Benne foglaltatik valamennyi viszonylat, amely embert emberhez fűzhet. Egymás barátai, üzlettársai, hadi szövetségesei, szülei, gyermekei, munkatársai. És mind e hol áhítatos, hol kiábrándítóan gyakorlatias egymásraultaltságukon felül ott van rajtuk a természet béklyója is: a szexuális kapocs. [...] Az igazi házasságban két zsarnok van, és két rabszolga.” *Uo.*, 92–93; 130.

⁹³ *Vö. Uo.*, 130.

⁹⁴ *Vö. Uo.*, 42–44.

⁹⁵ LESZNAI Anna, *Kérdetlen válasz Nagy Endre „Szerelmesek kalauzá”-ra*, Nyugat 1934/14–15., 121.

⁹⁶ *NAGY, I. m.*, 61.

gel”,⁹⁷ vagyis a szerelem olyan állapotot idéz elő, amelyben, akárcsak *A Pallas nagy lexikonának* szócikke szerint, a szellemi/gondolati és az érzéki megkülönböztetése többé nem tartható fenn.⁹⁸ Ez az oka annak, hogy a „házasságokat az égben kötik, de a részletes tárgyalások a földön folynak”.⁹⁹ A szerelem kulturális létmódjához tartozik, hogy a szerelem Nagy könyve szerint sokkal inkább hiány, mint beteljesülés, ami különös terhet ró a szerelmet megőrizni vágyó és azt egyedül megőrizni képes nőkre. A szerelem fenntartása a „kielégített” szerelemtől való távolságtartáson alapszik, mivel a szerelem lényege szerint nem képes önmaga totális jelenlétébe kerülni, magával egybeesni – amennyiben ez mégis megtörténik, az paradox módon a szerelem végét jelenti:

Kielégített szerelem éppúgy nincs, mint ahogy nincs kiszáradt víz és eloltott tűz. Amikor már a szerelem nem tud kielégítetlen kívánságokat adni, éppúgy megszűnt, mint ahogy megszűnik a tó, ha elpárolog a vize. [...] A nőnek mindig legyen egy leple, amelyet még nem vetett le, egy csókja, amelyet még nem adott oda, egy kis szüzessége, amelyet még nem használt el.¹⁰⁰

Nagy máshol a nő meghódítását, egy vadászati metafora segítségével, ráadásul egy vég nélküli domesztikációs folyamatként jeleníti meg, amely – és ez épp az előbbi részlet viszonyában lehet különösen látványos – végső soron szintén a meghódítandó feladatoként mutatja fel a szerelem megmaradásának lehetővé tételét:

Azt már a vadászember tudja, hogy könnyű a dolga, ha csak az oroszlán bőrére pályázik, de ha magát az eleven oroszánt akarja megtartani, kalitkába kell zárnia és kitartó munkával magához szelidítenie. Nőt véglegesen meghódítani sohasem lehet, sőt az ember akkor veszti el végleg a nőt, amikor hódító vágya már nem lát több földadatot maga előtt. Amikor először nem talál többé meghódítani való új területeket szerelme tárgyában, – már le is mondott róla.¹⁰¹

⁹⁷ *Uo.*, 67. Ebben egyébként Lesznai is egyetért: „minden szerelmi kapocs, mely a testi-lelki elkerülhetetlenség s a pillanat abszolút kielégülése jegyében született, isteni elrendelés.” *LESZNAI, I. m.*, 124.

⁹⁸ Nagy megoldása az alábbi dilemmát oldja fel: „Sokan tettek kísérletet megnevezni a megnevezhetlent, de nagyon kevesen közelítik meg a tiszta igazságot, min nem is lehet csodálkoznunk, hisz a hány sziv, annyi szerelem, a hány fő, annyi gondolat. S aztán itt is rendes szokás szerint a nagyobb tömeg letérve a helyes középutról, két tulságban csapong. / Az egyik párt az emberi s földi dolgok fölé oly magasra helyezi a szerelmet, hogy egyenesen az égből, az istentől származtatva, megtagadja ennek az anyaggal, a testtel minden érintkezését. Az eszményítés mondhatnók, istenítése tulságába fantáziájuk túlsapongása folytán leginkább a költők esnek. / Mások pedig az ellenkező végre vetemedve, meg akarják fosztani a szerelmet minden eszményitől, minden magasztostól és nemestől; talán saját érzelmük után ítélve, állati élvezetnek tartják s lealacsonyítják az által, hogy a közönséges ösztönből igyekeznek kimagyarázni. E prózai tulságba szoktak esni a bölcsészek, kik nagy megvetésekben vagy nem is szólnak és írnak a szerelemtől semmit, vagy ha írnak is, a »nemi ösztön« paragrafusát alatt említik meg s a lelkesült szerelmet a »szenvédelek« fejezetében együtt tárgyalják az iszákossággal, a nagyétűséggel és kártyaszenvédelemmel, szólván persze itt is annak csupán rossz oldaláról, veszedelmes, kártékony hatásáról.” *PIPACS, Egy bölcsész a szerelemtől*, Magyarország és a Nagyvilág 1882. január 1., 17.

⁹⁹ *NAGY, I. m.*, 94.

¹⁰⁰ *Uo.*, 72, 73.

¹⁰¹ *Uo.*, 77.

Az oroszán domesztikációját éppen az teszi felmérhetetlenül nagy kihívássá, hogy egy effajta nagymacska vadsága, sugallja Nagy analógiája, sohasem számolható fel egészen (az állat trófeaként való megszerzése, mint látható, épp az állati elevenség-ről és az abban rejlő kihívásról mond le). Az emberi és az állati közötti különbség nem törölhető el, tehát az ebben fennálló idegenség, hiába lépnek az állattal folytatott interakció során működésbe a kulturalizáció kifinomult eljárásai, nem fordítható át ismerőségbe. Az állati az oroszánt domesztikálni vágyó ember minden igyekezete ellenére kiiktathatatlanul jelen marad, méghozzá egy dekonstruálhatatlan maradvány formájában, a létezés egy olyan tartományát megnyilvánítva, amelyet az emberi aktivitás képtelen transzformálni vagy eltörölni. Ez a maradvány felelős a nagymacska kiszámíthatatlanságáért és ebből következő veszélyességéért. Az oroszánsszelidítő, amikor interakcióba lép vele, nem csupán szakmai jó hírét teszi kockára, hanem az életét is, vagyis a hódítás bizonyos értelemben nem lesz más, mint a végtelen, hiszen a teljességgel kulturalizálhatatlan és elpusztíthatatlan állatiban rejlő egzisztenciális fenyegetéssel való szembenézés aktusa, és mint ilyen, egyidejűleg az ember hatalmának, a természet felett aratott diadalának és e hatalom határainak, a diadal parciális mivoltának jelölője.

Nagy mindkét idézett részben arra helyezi a hangsúlyt, hogy miként múlik el a szerelem abban a pillanatban, hogy a férfi nem talál „új területeket” a nőhöz fűződő viszonyában: a szerelem innen nézve csakis addig lehet működőképes, csakis addig határozhatja meg az életet, ameddig az újdonság felfedezésének permanens módon érvényesülő elve határozza meg. A szerelem itt megjelenő koncepciója ennyiben kétségkívül integrálja a modernség kódját, amennyiben a „pillanat valósága”¹⁰² felé törekszik, mellyel soha nem eshet egybe. Egy modellben, amely azon az elven alapszik, hogy az én képes a másokban újabb és újabb területeket felfedezni és meghódítani, a szerelem – Paul de Man megkülönböztetését itt kölcsönvéve – egyszerre lesz tett és „interpretációs folyamat”.¹⁰³ Ez a modell a szerelem történeti dimenzióját olyan narratívaként teszi elgondolhatóvá, amely a vég nélküli cselekvésről szól, vagyis nem másról, mint a másik felfedezésének, meghódításának töretlenül egymásra következő állomásairól, melyek ekként az optimális esetben kimeríthetetlen gazdagságú és okos praktikákkal jól megőrzött női szubjektivitást (ez a gazdagság ölt testet a kielégítetlen vágyak felkeltésének képességében, a le nem vetett lepel, az oda nem adott csók, az elhasználatlan szüzesség és a megzabolázhatatlan állati vadság trópusában), valamint az ehhez fűződő viszonyt teszik elbeszélhetővé. A cselekvés kimerülése a narratíva önmagára zárulását eredményezi, eltávolítva a modelltől a jövő dimenzióját. A szerelem ettől a ponttól nem valami, ami lesz, és éppen ezáltal van, hanem történeti tárgy, amellyel nem a vágyakozásnak, hanem kizárólag az analitikus gondolkodásnak akad dolga: a szerelemnek vége van, hiszen már csak teljességében, befejezettségében, és ezért csak a múlt részeként lehetséges rá gondolni.

¹⁰² Paul de MAN, *Irodalomtörténet és irodalmi modernség* = Uő., *Olvasás és történelem*, vál. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, ford. NEMES Péter, Osiris, Budapest, 2002, 94.

¹⁰³ Vö. Uo., 83.

A másik tudatának, általában pedig szubjektivitásának intranszparenciája Nagy szerelemmodelljének perspektívájából tehát a szerelem lehetőségfeltételeként jelenik meg (és így a transzparencssé válásnak a szerző pozitívista idealizmusa által lehetségesként tételezett mozzanata felszámolja azt).¹⁰⁴ A szerelem ezzel ismeretelméleti kérdéssé is válik, ami a másikat a megismerés tárgyává avatja. Ahogy Földényi F. László a modern szerelmet elemezve megállapítja: „Akibe az ember szerelmes lesz, az megszűnik embernek lenni, tárggyá változik.”¹⁰⁵ A másik tárggyá való átváltozása a szerelemről való beszéd retorikájának szerves része (például: „Ha szerelmünk tárgyával együtt vagyunk, ha karjainkba zárhatjuk őt, felejtjük a világot, a nap nyomorait, csak egymásról gondoskodunk, egymásnak élünk s az Isten legboldogabb teremtményének tartjuk magunkat.”).¹⁰⁶ Az, aki képes megőrizni szubjektivitásának intranszparenciáját, tulajdonképp a tárggyá való átváltoztatásnak szegül ellene: a modern szerelem felemészti a másikat, és ezzel önmagát is, amennyiben ezt a pusztító erőt semmi nem fékezi meg.

Ez a mozgás pontosan ellentétes irányú a házasságéval, amely a *Szerelmesek kalauzában* olyan, a másik megismerésén keresztül vezető alkalmazkodási folyamatként tűnik fel, mely az eskü kimondásával veszi kezdetét, és az egyik fél haláláig tart.¹⁰⁷ Amíg a szerelemhez mindenekelőtt két szubjektivitás differenciája szükséges, addig a sikeres házassághoz ezeknek a házasság szubjektumában való részleges – hiszen tökéletesen végbe menni Nagy szerint meglehet, sohasem képes – feloldódása.¹⁰⁸ A szerelem és a házasság tárgyalásának elkülönítése ennyiben nem pusztán szerkezeti, hanem teoretikus problémát jelez: a szerelem és a házasság Nagy által leírt modelljei épp abban érintkeznek egymással, hogy mind a kettő rendelkezik saját feltételekkel és szabályokkal, az ezek nyújtotta kereteken belül pedig műveleti zárttsággal, vagyis strukturális szempontból tulajdonképpen egyik sincs ráutalva a másikra. A modern szerelmi házasság mind a két alkotóeleme megvan a másik nélkül is: a házasság nem lesz törvényszerűen jobb a szerelemtől, és a szerelem megéléséhez nem szükséges feltétlenül házasságban élni, sőt a szerelem és a házasság végső soron mind a szubjektivitás öntételezése, mind a kapcsolat inherens tendenciái tekintetében feszültségben áll egymással. A különbségtétel, amely a szerelmet ekkor, a polgári házasság intézményének hagyományát folytatva, elválasztja a házasságtól, egyúttal nyitva is tartja a kaput a szerelem/szexualitás házasságon kívüli megélésének irányába,¹⁰⁹ a – férfi –

¹⁰⁴ A tudat eredendően intranszparens mivoltához lásd: Niklas LUHMANN, *Szociális rendszerek. Egy általános elmélet alapvonalai*, ford. BRUNCZEL Balázs – KISS Lajos András, Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet – Gondolat, Budapest, 2009, különösen: 275–297. Valamint: Niklas LUHMANN, *Die Gesellschaft der Gesellschaft* 1, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1997, különösen: 92–120.

¹⁰⁵ FÖLDÉNYI, I. m., 204.

¹⁰⁶ HANGOSY, A *Szerelem nyelve vagy: szerelmesek közötti beszélgetések mind a két nembeli használatára*, Nyomatja és Kiadja Bartalits Imre, Budapest, 1883, 6.

¹⁰⁷ Vö. NAGY, I. m., 100; 127.

¹⁰⁸ „Talán sohasem sikerül két embernek önfeláldozással, szerelemmel, bölcsességgel érdekeit olyan tökéletesen egymáshoz idomítani, hogy a nyugalmas felszín alatt ne forrjanak tovább a lebéklyózott egyéniségek lázadó erői. De ha sohasem sikerül is, a cél megmarad és ez az egy cél érdemes arra, hogy a házasságot az egész életre ellássa iránnyal és tartalommal.” Uo., 177.

¹⁰⁹ Vö. Uo., 152–155.

hűtlenséget társadalmilag többnyire elfogadott, etikai indexekkel tehát nem minden esetben ellátott,¹¹⁰ hiszen a szó legmélyebb értelmében magánügyként kezelt viselkedésformaként elgondolhatóvá téve. A 19. század utolsó és a 20. század első évtizedeiben a szerelem, szexualitás és házasság egyre inkább megszilárdulni látszó hármaskötése és az általa kirajzolt viszonyrendszer nem törli el a házasságon kívül megélhető szerelem/szexualitás, valamint a szerelem nélküli szexualitás megtapasztalásának lehetőségét, amelyek a szeretőttartás és a prostitúció intézményeiben¹¹¹ öltének testet.

¹¹⁰ A prostitúció esetében például az igénybevétel nem találkozott elítélő magatartással, amíg a szolgáltatás biztosítása igen: VÖLGYI Réka, „Az utcaszögletek mártírjai”. *Prostituált képek a XX. század eleji Budapesten*, Clio Műhelytanulmányok 2020/1., 18.

¹¹¹ „Pest és Buda első prostitúció szabályozását 1850-ben alkották meg.” Uo., 19. A modern prostitúció magyarországi történetéhez lásd: ANKA László, *A budapesti prostitúció és szexpiac története a boldog békeidőkből*, Valóság 2004/2., 82–105. További adalékokat szolgáltat: CSÁSZTVAY Tünde, *Éjjeli lepke-vadászat. Bördélyvilág a történeti Magyarországon*, Osiris, Budapest, 2009. A prostitúció házassághoz fűződő viszonyához: TÖRÖS Áron, „Eme erkölcselen életmódomból az által leszek megszabadítva”. *A házasság szerepe a prostituáltak életében* = „Eloszta bőkezűen; és termő fa gyanánt”. *Tanulmányok Kövér György születésnapjára*, RODOSZ Bihar-Varadinum Script, Nagyvárad, 2019, 141–167.

Törékeny határvonalak

Tandori lírájának ökokritikai olvasata felé

A B S Z T R A K T

Tanulmányomban Emmanuel Lévinas gondolkodása nyomán, az alteritáshoz fűződő viszony szempontjából elemzem a szubjektivitás alakzatait a nyolcvanas évek Tandori-lírájában, elsősorban *A feltételes megálló*, a *Celsius* és *A Legjobb Nap* című kötetekből választott szövegrészekre fókuszálva. Kitérek az elkülönülés és az összefonódás, a közelség és a távolság térbeli viszonyaira a szövegekben, és a Másik iránti felelősség kérdését felvetve kísérletet teszek egy olyan ökokritikai olvasat lehetséges irányainak körvonalazására, amely a szubjektum topográfiájának Tandori korai költészetében gyökerező alapvonásaihoz nyúlik vissza. Ennek kapcsán kiemelten foglalkozom a *Mindenki sziget* című rajzverssel, amely a *Töredék Hamletnek* lírájában kulcsszerepet játszó *egyetlen* motívumának megsokszorozásaként, illetve dekonstrukciójaként is értelmezhető. A madarakhoz kapcsolódó művek tekintetében részletesebben is felvázolom azt az elméleti hátteret, amelynek alapján a lévinasi etika a nem emberi lények felé is kiterjeszthetővé válik. A szubjektum térbelisége már az első két Tandori-kötetben sem írható le kint és bent, középpont és periféria metafizikus ellentétpárjai alapján, amelyeket egy folyamatos liminális mozgás bizonytalanít el. Ezen térpoétikák kiterjesztéseként értelmezhető, hogy a hetvenes évek végétől a madarakhoz fűződő viszony kezdi alakítani Tandori lírájának személyes topográfiáját. *A feltételes megálló* versei szerint a madarak gondozása egy dinamikusan változó szubjektív térben zajlik, amelyet folyamatosan átstrukturál a lények mozgása, belső határai ennek viszonylatában alakulnak. A lírai szubjektum spacialitása az embertől különböző Másik relációjában a lakás tereivel, illetve távoli városok egymásra vetülő, sűrűn tagolt térképeivel együtt változik. A szubjektivitás tehát olyan mozgásban lévő hálóként, vagy folyamatosan alakuló térképként mutatkozik meg, amelyet egymáshoz képest állandóan változó, önálló léttel nem rendelkező csomópontok viszonyrendszere alkot.

„No man is an island. Human beings need each other as much as they need an environment. Human beings are each others' environment. Thinking ecologically isn't simply about nonhuman things. Ecology has to do with you and me.”

Timothy Morton¹

„A hálón járhatok. A háló nem álom van kifizítve, egy világ a háló nekem, aki kifogytam lépéseimből a mezőkön!”

Tandori Dezső²

Tanulmányomban Emmanuel Lévinas gondolkodása nyomán, az alteritáshoz fűződő viszony szempontjából elemzem a szubjektivitás alakzatait a nyolcvanas évek Tandori-lírájában, elsősorban *A feltételes megálló*, a *Celsius* és *A Legjobb Nap* című kötetekből

¹ Timothy MORTON, *The Ecological Thought*, Harvard University Press, Cambridge–London, 2010, 4.

² TANDORI Dezső, *Két kísérlet II.* = Uő., *A Honlap Utáni*, Tiszatáj, Szeged, 2005, 92.